

Сфрагістика, або сігілографія (від гр. σφράγις або лат. *sigillum* — печатка, штамп), вивчає сфрагістичні пам'ятки — печатки, пломби, геми, скарабеї тощо, історію їх виникнення, побутування, застосування, матеріал, з якого вони виготовлені, зроблені з них відтиски задля уточнення часу і місця створення та авторства даного історичного джерела, визначення його автентичності.

Перші спроби узагальнення знань про печатки (далі — П-ки, П-ка тощо) сягають епохи середньовіччя. У 1275 р. канонік Цюріха Конрад з Муре у трактаті “*Summa de arte prosandi*” (“Збірка про мистецтво прози”) визначив напрями досліджень у практичному печаткознавстві: типи П-к, їхні форми, матеріал відтисків та

їхній колір, способи прикріплення П-к до документів, написи та зображення на них, юридичне значення *sigillum* іє. Саме Конрад з Муре став першим теоретиком С., який систематизував усе те, що було відомо на той час у галузі печаткознавства.

На новий науковий рівень С. підніс член духовної конгрегації Св. Мавра у Франції Жан Мабільйон. У праці “*De re diplomatica libri sex*” (“Шість книг про дипломатику”), виданій у 1681 р., він запропонував використовувати П-ки при визначенні автентичності історичних джерел. У 1709 р. німецький юрист М. Гейнекцій у праці “*De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis*” (“Стародавні печатки германців та інших народів”) подав систематичний виклад відомих на той час сфрагістичних пам’яток. Одним із перших визначивши П-ки як багатогранне джерело з історії мистецтва і культури, він вивчав етимологію поняття “*sigillum*”, його синоніми, способи прикріплення П-к до документів. У середині XVIII ст. відомий німецький дослідник Й. Гейман уперше запровадив грецький аналог назви цього типу джерел (тобто термін “сфрагістика”), а згодом, уже у наступному столітті, німецький же учений Х. Гротефенд здійснив спробу упорядкування сфрагістичної термінології та класифікації П-к.

Наступний етап розвитку С. можна віднести до початку XIX ст. Політичні зміни, що відбулися в Європі після Французької революції, та пов’язана з ними секуляризація церковного майна призвели до втрати практичного значення еклезіальної (від лат. *ecclesia* — церква) документації та супроводжуючого її сфрагістичного матеріалу. Відтак останній набув конкретної джерельної вартості, що прискорило його запровадження до наукового вжитку.

У XIX ст. в Європі виникають три головні осередки джерелознавчих студій, які визначали наукові напрями спеціальних історичних дисциплін. Так, у 1819 р. у Франкфурті-на-Майні почало діяти *Gesellschaft für ältere deutsche geschichte* (Товариство з вивчення стародавньої німецької історії), у 1821 р. в Парижі — *École des Chartes* (Школа хартії), а в 1854 р. — *Institut für österreichische Geschichtsforschung* (Інститут дослідження австрійської історії) у Відні.

Одним із перших українських дослідників у галузі С. був митрополит Є. Болховітінов (1767—1837). У 1818 р. він опублікував статтю про грамоту князів Мстислава Володимировича та Всеволода Мстиславича, близько 1130 р. надану Новгородському Юр’єву монастиреві. Стаття була написана на основі застосування джерелознавчого аналізу з використанням дипломатичного та палеографічного методів дослідження документа. Митрополит заклав наукові основи української С. та класифікував П-ки за їхніми власниками.

П-ки запорізьких козаків потрапили до сфери зацікавлення А. Скальковського (1808—1898), який започаткував новий (присвячений Запоріжжю) напрям сфрагістичних досліджень. Львівський історик Д. Зубрицький (1777—1862) вивчав сфрагістичні пам’ятки Галицько-Волинського князівства. У другій половині XIX ст. значний слід у національній С. залишив О. Лазаревський (1834—1907), котрий досліджував козацькі, міські, цехові П-ки.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. інтерес до С. в Україні значно зростає. На ниві С. працюють історики А. Петрушевич, М. Петров, М. Слабченко, М. Грушевський, І. Крип’якевич, В. Юргевич та ін. Сфрагістичні пам’ятки цікавлять колекціонерів, зокрема Т. Кибальчича, М. Леопардова, К. Болсуновського (останній видає три випуски “Сфрагістичес-

ких и геральдических памятников Юго-Западного края”). На цей час припадає й активне поповнення сфрагістичними джерелами українських музеїв. Усе це зумовило й певні теоретичні напрацювання у сфері даної дисципліни. Відомий український сфрагіст В. Гавриленко зазначив, що від цього часу П-ки починають вивчатися у нас як історичні джерела та пам’ятки матеріальної культури і прикладного мистецтва.

У 1920—1930-ті роки із сфрагістичними розвідками про київську міську П-ку, київські міські цехи XVI—XVIII ст. виступили К. Антипович та М. Корнилович. Герб та сігіллям Львова опрацював у монографічному дослідженні К. Соханевич, а П-ки буковинських сіл дослідив М. Гремада.

Черговий етап розвитку сфрагістичних студій в Україні пов’язано із 1959 р., коли вийшла друком узагальнююча стаття академіка І. Крип’якевича “Стан і завдання української сфрагістики”.

У 1960-х — на початку 1970-х років на шпальтах наукових часописів “Архіви України”, “Історичні джерела та їх використання”, “Український історичний журнал” друкуються сфрагістичні розвідки В. Гавриленка, О. Маркевича, Я. Кіся, А. Кондратюка, А. Бабенка. У виданому 1963 року підручнику із спеціальних історичних дисциплін містився розділ із С., написаний В. Стрельським.

У 1977 р. вийшов перший і поки що єдиний підручник із С., підготовлений В. Гавриленком. Власне, ця праця є абеткою для українських печаткознавців.

Новий етап у вивченні сфрагістичних пам’яток починається в Україні з 1990 р., коли було створене Українське геральдичне товариство. На шпальтах його часопису “Знак”, у матеріалах геральдичних конференцій репрезентуються різні напрями сфрагістичних студій, значна частина яких на сьогодні лише започаткована.

Нині в Україні активно вивчається міська, козацька, церковна, корпоративна, приватна С. Із-поміж центрів сфрагістичних досліджень слід виокремити відділ СІД Інституту історії України НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, ЛНУ ім. І. Франка, Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.

Історія появи П-к сягає давніх часів. Вони були поширені у Вавилонії, Єгипті, Ассирії, Мідії, Хеттії, Персії, Китаї, Японії. На той час вони являли собою невеликі кольорові камеї у формі циліндрів та глиняних булл. Як матеріал використовувалися стеатит, слонова кістка, мідь, камінь. П-ки виконували функцію знаку власності на ті чи інші речі та гарантували їхню, тобто речей, “недоторканість”.

Зі Сходу П-ки запозичили Греція та Рим. Тут П-ки-сфрагіси використовувалися у формі перстень. До згаданих вище функцій додається ще й забезпечення таємності листування, підтвердження достовірності заповіту, вірогідності тексту, написаного поряд із підписом.

У середньовіччі форма П-ки та спосіб її прикладення залежали від розвитку документообігу та ролі П-к. Будь-які пошкодження її або злам давали підстави для того, аби піддати сумніву сам документ, який вона супроводжувала. До VIII ст. уживалися переважно однібічні П-ки, з X ст. — двобічні, які звисали на шнурку чи були прикладені до пергаменту або паперу. Паралельно використовувалися і П-ки-сигнети (перстені).

У новий час значного поширення набули П-ки, що прикладаються. Вислі П-ки поступово виходять з ужитку, однак у папській канцелярії во-

ни використовувалися і в ХХ ст. До речі, вислі сфрагіси подибуємо в цей час і в Україні. Приміром, такий атрибут супроводжував пергаментні грамоти митрополита Андрея Шептицького (1865—1944).

Нині П-ка виконує функцію завірення документа поряд із підписом. Вона репрезентує державні інституції, юридичних та фізичних осіб.

В якості матеріалу для виготовлення П-к у різні періоди слугували свинець, золото, срібло, бронза, олово, віск, сургуч, фарба та чорнило. За найдавніших часів та в ранньому середньовіччі використовували глину. Кліматичні умови визначили поширення надалі на півдні олов'яних, а на північ від Альп — воскових П-к. Віск зеленого, червоного, білого, чорного та блакитного кольорів був найпоширенішим матеріалом у середні віки. Кожний колір відповідав рангові тої чи іншої особи. Так, червоний та блакитний віск використовували представники привілейованих станів. Згодом для відтисків починають використовувати сажу, а з кінця ХІХ ст. — фарбу й чорнило.

За формою П-ки поділяються на круглі, овальні, еліпсоподібні, трикутні, квадратні, шестикутні, восьмикутні. Європейська С. розрізняє такі групи печаткових зображень:

- *портретне*: маєстатичне (погруддя або зображення фігури володаря, який сидить на троні), піше, кінне, понтифікальне, або священниче (рисунок духовного ієрарха у понтифікальних шатах сидячи або стоячи);
- *гербове* (із малюнком герба);
- *образове* (із малюнками звірів, рослин, архітектурних, агіографічних мотивів);
- *написове* (із девізами, сентенціями, монограмами, ініціалами, лігатурами, назвами власників П-к).

Українська С. бере свій початок з часів Київської Русі, коли на металевих П-ках (їх називали “буллами”) київських князів карбувався знак Рюриковичів — тризуб-двозуб. У пізніші періоди бездержавності Русі-України цей знак виходить з ужитку.

Протягом століть П-ка як витвір мистецтва і репрезентативна частина атрибутів приватних, корпоративних, державних осіб та інституцій зазнавала на наших землях тих чи інших модифікацій. У середньовіччі вживалися металеві та воскові П-ки, з ХVІІ ст. поширюється сургуч. На цей же період припадає новий етап у розвитку державних П-к, пов'язаний з постановням Козацької держави. “Козак з мушкетом” фактично стає гербом української нації. Ця емблема фіксувалася на П-ках, які репрезентували гетьманську адміністрацію. Із ліквідацією Гетьманщини та Запорізької Січі традиції державницької С. перериваються у нас аж до 1917 р., тобто до виникнення УНР.

За радянських часів П-ка як така була атрибутом виключно державних структур, її форма та зміст були уніфіковані. П-ка круглої форми, із написом, що визначав її належність до певної установи, слугувала для завірення документа і виконувалася у вигляді чорнильного, зрідка — сургучевого відтиску. Іншою, не менш важливою її функцією була охорона. І донині сургучевими П-ками скріплюють поштові бандеролі та позначають об'єкти, що перебувають під охороною.

Виходячи із загальної канви розвитку української П-ки, історик у діаспорі Р. Климкевич вирізнив декілька груп українського сфрагістичного матеріалу: *державницькі* П-ки (сфрагіси великокняжі та королівські,

київської, галицько-волинської та литовсько-руської доби, гетьманські, періоду УНР, Української Держави, УРСР), *територіальні* (уділів, волостей, провінцій Великого князівства Литовського, українських воєводств, полків, запорізьких паланок, Гетьманської держави, намісницькі, губернний часів Російської імперії, коронно-крайові у складі Австро-Угорської імперії та решта земельних П-к), *родові та особисті, церковні, урядові та різних установ*. Приймаючи цю класифікацію за основу, можна виділити шість категорій українських П-к: 1) князівські, шляхетські та особові; 2) сільські; 3) церковні; 4) міські; 5) козацькі; 6) корпоративні. На їхньому прикладі простежується загальний розвиток української С.

Перші писемні згадки про функціонування П-к на наших землях засвідчують киево-руські літописи. Зокрема, “Повість минулих літ” повідомляє про два види — П-ки при документах та П-ки як своєрідні вірчі грамоти, які підтверджували рішення князя.

В основі зображень *княжих* П-к до Х ст. лежав, нагадаємо, тризуб-двозуб. Після прийняття християнства й до ХІ ст. формується т. зв. греко-руський тип княжих П-к. На лицьовому боці сфрагісу карбувалося зображення християнського святого, чие ім'я носив Великий князь, а на звороті — напис грецькою мовою: “Господи, поможи рабу своєму (християнське ім'я власника П-ки. — *Ает.*), архонтові Русі”. Таку П-ку, приміром, мав князь Ярослав Мудрий (1019—1054).

Від ХІІ ст. державні П-ки видозмінюються. На підставі графічних композицій їх можна розділити на п'ять груп: 1) на лицьовому боці — святий, однойменник князя, а на звороті — тризуб-двозуб; 2) на лицьовому боці — святий однойменник, а на звороті — святий однойменник батька володаря; 3) на лицьовому боці — святий однойменник, а на звороті — зображення Ісуса Христа; 4) на лицьовому боці — святий однойменник, а на звороті — напис “ІС ХС”; 5) інші зображення, які супроводжують написи, — як грецькі, так і староукраїнські.

Зазначимо, що найдавніші писемні звістки про П-ки князів, шляхти, міщан, купців ХІІІ—ХІV ст. стосуються П-к з канцелярії галицького владаря Лева Даниловича (1269—1301). Я. Дашкевич підкреслює, що на цих сфрагісах був карбований “зуб”. На жаль, вони збереглися лише у повідомленнях з канцелярських описів та інших писемних джерел ХV—ХVІІІ ст. Із цих повідомлень дізнаємося про “*pieczęci z zubem*” (пол. — “П-ки із зубом”), “*signum ad modum dentis*” (лат. — “знак у вигляді зуба”), “*sigillum dentate*” (лат. — “зубна П-ка”), що їх прикріплювали до грамот князя Лева.

Відомими за оригіналами є *sigillum* у князів Андрія та Лева ІІ за 1316 р. і Юрія ІІ за 1325—1335 рр. На першій П-ці з одного боку викарбований лев, а з іншого — воїн у лицарському обладунку. На іншій пам'ятці на аверсі відтворено володаря на троні та латиномовну легенду: “+ S. DOMINI GEORGI REGIS RUSIE” (“Печатка пана Юрія, короля Русі”), а на реверсі — вершника із прапором та щитом у руках. На щиті — лев на задніх лапах, по колу — напис: “+ S. DOMINI GEORGI DUCIS LADIMIRIE” (“Печатка пана Юрія, князя Володимирії”). Сфрагіси відтиснені з натурального воску, округлі. П-ка Андрія та Лева ІІ відома лише в одному примірникові, інша пам'ятка — у п'яти. Вони супроводжували князівські грамоти. На думку Б. Барвінського, перша П-ка належала князеві Леву Даниловичу, а друга — його синові Юрію Львовичу (1301—1308), який використовував титул “король Русі”.

Відомо, що київські князі цього часу застосовували П-ки, сюжет яких до кінця не з'ясовано. В. Антонович трактував уміщений на них знак як змінений литовський герб “колюмна”. Інші дослідники вбачали в цій емблемі корогву, княжий герб, успадкований від київських та чернігівських Рюриковичів разом із владою на Київ, тлумачили її, тобто емблему, як зображення Золотих Воріт у Києві, як родовий знак, як герб князівства та княжого роду, як монограму з літерами “К” і “В” (від “Київ” та “Володимир”), як герб, пов'язаний із давньоруським тризубом та литовською “колюмною”. Такий знак відомий і на монетах київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394). Польський історик М. Гумовський (1881—1974) припускає, що дане зображення схоже на капличку. Існує думка, що подібний рисунок асоціювався із тогочасним статусом Києва як “митрополії всія Русі”.

Із 1330-х років походять вістки і про особисті П-ки галицько-волинського боярства. Б. Барвінський зазначає, що воно зберегло на своїх сфрагісах “догербову емблематику” (йдеться про відсутність класичної геральдичної фігури). Тим не менш ці знаки мали певне символічне значення. А. Яблоновський підкреслював, що в основі сюжетів цих П-к лежать: 1) русько-варязька основа; 2) елементи кириличної абетки; 3) тамги східного (тюркського) походження; 4) західноєвропейські впливи, зокрема польські, угорські, сілезькі. Низка таких знаків із часом або зникла чи зазнавала видозмін, або їх заступали польські герби.

Уже в першій половині XVI ст. печаткові знаки *шляхетських* родин поступово набували статусу герба. Як зазначає Н. Яковенко, наближена до королівського двору українська знать отримувала польські герби без участі польських гербових братств — лише за згодою відомих носіїв цього ж герба в Україні. Т. Люта вважає, що у XVI ст. українська шляхта традиційно використовувала П-ки-перстені (сигнети). У свідомості власників вони мали статус документів на право володіння майном.

За часів середньовіччя П-ками користувалося і українське *купецтво*. В основі зображень тут були т. зв. стародавні знамена, різні написи, ініціали власника, довільні емблеми, герби тощо. Від другої половини XVI ст. приватні П-ки використовували міщани, століттям пізніше — козацтво, нижче духовництво. На початку XIX ст. родова П-ка фактично занепадає — нею користувалася лише шляхта (із рисунком герба без ініціалів або просто ініціали).

До нас дійшла величезна кількість джерельного матеріалу з історії розвитку *козацьких* П-к. Йдеться про такі різновиди сфрагісів цього типу: державні, Запорізької Січі, полків, сотень, судів, полкових та Генерального військового суду, П-ки гетьманів, генеральної, полкової, сотенної старшини, бунчукових, військових, значкових товаришів, канцеляристів та рядового козацтва, січові П-ки. В основі зображення на державних П-ках був козак з мушкетом, решта категорій подібних пам'яток мала військово-християнську та гербову емблематику. Із XVIII ст. поширюються вензелі-плетінки, зображення античних героїв, портрети катерининських вельмож, народна символіка. Ці зміни були зумовлені інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської імперії.

Рисунки на П-ках доповнювалися аббревіатурами, які вказували ім'я, прізвище власника та його посаду. Траплялися і П-ки без написів. У написах переважала кирилиця, рідше траплялась латинка. П-ки мали круглу, овальну та восьмикутну форму (остання притаманна козацьким П-кам з аббревіатурами). За технікою виконання печаткові відтиски були

паперово-восковими, паперово-мастичними, сургучевими, “копченими” (із застосуванням сажі). Козацькі сфрагіси супроводжували офіційні документи, приватне листування.

Сільські П-ки на українських землях відомі вже з XVI ст. (так, угорський дослідник К. Толь вивчив сфрагіси із с. Береги за 1567 р. та с. Зміївка за 1557 р.). Значно більше відомостей про українську сільську С. отримуюмо з документів XVIII ст. Запровадження у цей час П-к у буковинських і галицьких селах було простимульоване імперським декретом від 1787 р. про розподіл селянських (рустикальних) і панських (домінікальних) земель. Згідно з декретом, частина ґрунтів перейшла в загальне користування селянської громади, і вона відчула свою самоврядність, усвідомила необхідність оборони власних інтересів перед незаконними діями пана. Як наслідок у згаданих регіонах набули великої популярності скарги і протести до верховної влади, які супроводжувалися П-ками.

Наприкінці XVIII ст. печаткові матриці виготовлялися з твердих матеріалів — заліза, сталі, бронзи, дерева. Упереваж сфрагіси мали овальну, а пізніше — прямокутну форму. *Sigillum* у відтискалися на документах на сургучі, на сажі, а з кінця XIX ст., нагадаємо, домінуючим матеріалом для відтисків стають штемпельна фарба і чорнило. Печаткові толоки виготовляли здібні митці. Найчастіше на П-ках сільських громад Галичини зображався сільськогосподарський реманент: плуг, коса, ціп, серп, граблі, вила, сокира. Мали місце й архітектурні мотиви, символічні знаки, зображення селян під час праці, тварин і рослин.

Легенди (написи) на П-ках галицьких сіл у 40-х роках XIX ст. виконувалися українською мовою, із другої половини цього століття пішли вже двомовні написи: польсько-українські. На сфрагісах буковинських сіл використовувалися латиниця та румунська мова, іноді — кириличні або латинські літери в українській вимові. Сільські П-ки на Буковині мали офіційний характер, тотожний до П-к державних інституцій. Сфрагіси виготовлялися на замовлення старости, однак сюжет зображення обирали селяни.

Найдавніші згадки про українські церковні П-ки сягають часів Київської Русі. Нам відомі сфрагіси київських митрополитів та єпископів, де на металевих буллах відтворювалися зображення Матері Божої, святих. Від XV—XVI ст. церковні П-ки (монастирів, братств, капітул) на українських землях характеризуються багатоманітністю композицій. Починаючи з XVI ст. сфрагіси українських владик були однобічними із довкільними написами. У полі П-к зображувалися Ісус Христос, Богородиця, святі, а також родові герби, що доповнювалися духовними інсигніями (митра/інфула, жезл/пасторал, процесійний хрест). Набувають популярності елементи приватної геральдики. Під впливом західноєвропейської традиції на П-ках зображаються кардинальський капелюх, гербові девізи, латиномовні легенди. Власне, від цього часу сфрагістичні матеріали ієрархів християнських конфесій стають на декілька подальших століть досить подібними.

П-ки церковних корпоративних інституцій (церков, монастирів, парафій) більш відомі з XVIII ст. Упереваж такі сфрагіси несли в собі зображення святого патрона (або символів чи емблем, із ним пов'язаних), під іменем якого освячували церкву чи монастир. Такий характер мала греко-католицька С. в Галичині, католицька С. у підросійській Україні

протягом XIX — початку XX ст. На деяких П-ках костьолів, кляшторів (монастирів), церковно-адміністративних одиниць — деканатів Правобережжя простежується тенденція впровадження російського двоголового орла.

Дещо інша традиція у протестантській та православній церквах була започаткована в Російській імперії у 1820—1830-х роках. Для них передбачалася уніфікація сфрагістичних атрибутів. Відтоді лютеранська кірха та пастори використовували сігілюми із зображенням латинського хреста та Євангелія, а православні парафіяльні храми отримували з монаршої ласки П-ки із рисунком трибанної церкви.

Після встановлення радянської влади на значній частині українських земель церковні інституції поступово ліквідувалися, а з ними, звісно, і церковні атрибути (зокрема й П-ки). Діяльність церков тимчасово була поновлена у нас на окупованих німцями територіях під час Другої світової війни. Деякі церковні інституції використовували тоді свої власні сфрагіси. У Галичині ж та на Волині, які у міжвоєнний період входили до складу Польщі, українські церкви не переривали свого функціонування, а відповідно там розвивалася і церковна С.

Нині церковна П-ка починає займати своє належне місце у справочинстві українських релігійних установ.

Появу *міських* П-к в Україні пов'язують із запровадженням міського самоврядування на підставі Магдебурзького права. Такий привілей у першій половині XIV ст. мали міста Галицько-Волинської держави — Львів, Луцьк, Володимир, Перемишль, Сянік. Імовірно, ці міста мали також у той час і свої гербові емблеми. Понині найдавнішою відомою пам'яткою зі знаком українського міста вважається П-ка, що супроводжує лист ради м. Володимира до ради м. Штральзунда (1324). На ній зображено Св. Юрія; надалі цей знак виконував функції міського герба.

Одним із найдавніших українських міських знаків є львівський герб — лев, що іде на задніх лапах. Він уперше зустрічається на П-ці міста від 1359 р. Значного поширення герботворчисть в Україні набуває у XV ст. Йдеться про міста Волині, Галицької Русі, Поділля, Закарпаття. Гербові емблеми містилися на радницьких, бурмистерських, магістратських П-ках.

Сучасні українські геральдисти А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник поділяють сюжетні лінії вітчизняних міських гербів XIV—XVIII ст. на вісім груп: 1) із зображенням архітектурних споруд; 2) тварин, птахів, риб та рослин; 3) елементів шляхетської геральдики; 4) озброєння (як засвідчення оборонної ролі поселень); 5) хрестів, зірок, місяця та інших атрибутів української орнаментики; 6) сиглів — початкових літер назви міста; 7) агіографічних мотивів; 8) відображень основних промислів, що сприяли виникненню того чи іншого міста.

У приватних містах право визначення герба делегувалося переважно їхньому власникові або виконувалося на його прохання. У королівських містах грамоти з наданням герба часом ініціювалися війтом чи самими міщанами. Вибір міської емблеми звичайно здійснювався на місці без будь-яких юридичних формальностей. Міський герб як символ самоврядування міської громади використовувався і на міській П-ці.

Після Люблінської унії 1569 р. (із включенням Київщини, Брацлавщини, Волині, а з початком XVII ст. — і Чернігівщини до складу Речі Пос-

политої) мали місце спроби переінакшити українські міські герби та П-ки таким чином, щоб їхній зміст відбивав факт запанування нової влади, однак більшість міських громад усе ж таки обстоювали свої первинні знаки.

Після національно-визвольної війни на чолі з Б. Хмельницьким міське герботворення, а відтак і міська С. почали активно розвиватися в Лівобережній Україні. Із другої половини XVIII ст. тут зміцнила свої позиції російська влада. Свідченням цього були новації у сфері міської геральдики. Зокрема, у 1770-х роках у Росії запроваджується нововведення, відповідно до якого у герби повітових міст вносилися частина або цілий знак намісництва (губернії). Ця норма поширилася на всі нові герби, але не на давні. Згодом централізація геральдичних процесів (разом із поступовим згортанням самоврядування міст) призвела до нівеляції міських геральдичних і сфрагістичних знаків.

Подібні процеси в українській С. відбувалися і в межах Австро-Угорської імперії. Її, тобто С., характер визначався політичним статусом українських міст — підпорядкуванням їх державі Габсбургів.

Із приходом до влади більшовиків у нас фактично припиняється функціонування давніх міських гербів і П-к. Тим часом у Галичині, Волині, Закарпатті, Північній Буковині, які з початку 1920-х років перебували відповідно у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії, не відбулося ніяких суттєвих змін у цій сфері міського життя.

Під час Другої світової війни на окупованих землях радянської України були спроби відновлення традицій міської геральдики і С., зокрема в Києві.

У 1946—1947 рр. Управління у справах архітектури при Раді міністрів УРСР репрезентувало програму створення системи міських гербів, однак цей проект так і залишився нереалізованим. Такі ж спроби здійснювалися і в 1960-ті, а потім — і у 1980-ті роки, але нові радянські герби мали різко виражений ідеологічний характер і виконували лише декоративну функцію. Окрім того, вони не були відображені на П-ках місцевих рад.

Після ухвалення Верховною Радою України у 1997 р. закону про місцеве самоврядування міста отримали право на використання на своїх П-ках міських гербів. Однак наразі цей закон не втілено в життя, оскільки не всі територіальні громади мають власні герби. Відтак дотепер на П-ках місцевих рад карбується зображення Державного Герба України — Тризуба.

Першими пам'ятками української *корпоративної* С. слід уважати П-ки львівських цехів XIV ст. В основу їхніх зображень покладалися мотиви виробничої діяльності. Від XVI ст. із появою церковних братств маємо відомості про П-ки й цих громад. Вони фокусували в собі релігійні та світські сюжети. Із XVII ст. можемо говорити про сігільними й учбових закладів. Нового імпульсу корпоративна С. набуває у нас з активізацією громадського життя, зокрема з XIX ст., — часу, коли з'являються партії, організації спортивного, військового, просвітницького характеру, кредитно-фінансові спілки, банки тощо. Усі вони мали власну символіку, яку використовували і на П-ках.

На сьогодні в українських музеях, архівах та бібліотеках зберігається чимала кількість сфрагістичних колекцій. Зокрема, йдеться про колекції Львівського історичного музею, Палацу мистецтв Львівської наукової

бібліотеки ім. В. Стефаника, Національного музею у Львові ім. митрополита А. Шептицького, кабінету спеціальних історичних дисциплін Археологічного музею ЛНУ ім. І. Франка.

Збірки П-к знаходяться також у регіональних краєзнавчих музеях. Відомі й закордонні колекції — у Державному історичному музеї в Москві, Національному музеї (відділ С. і нумізматики) у Варшаві, Музеї кн. Чарторийських у Кракові (колекція печаткових прорисів М. Гумовського), Державному архіві у Кракові (теки А. Шнейдера), Головному архіві Давніх актів у Варшаві (фонди Пілсудських-Гінятовських, А. Чоловського, сфрагістичні збірки архіву) та інших подібних закладах.

Проблему якісного збереження сфрагістичних пам'яток в українських архівних, музейних та бібліотечних збірках і досі як слід не розв'язано. Ідеться не тільки про часом невміле поводження із вкрай крихким печатковим матеріалом, а й про відсутність засобів до його консервування та реставрації. Надзвичайно важливим є облік сфрагістичних раритетів, упорядкування їх та видання у формі каталогів й альбомів. Відкритим залишається питання остаточної розробки понятійного апарату печаткознавства, яке має бути розв'язане у контексті створення енциклопедії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Борщевич В. Волинська церковна сфрагістика (20-і — 80-і рр. XX ст.). Луцьк, 2001; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика (питання історіографії та методики). К., 1977; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV — I пол. XX ст.). К., 2001; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII — початку XIV ст. // ЗНТШ. Львів, 2000. Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін; *Гречило А.* Українська міська геральдика. К., 1998; *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4—5 листоп. 1993 р.): 36 тез та повідомл. Львів, 1993; *Лакиєр А.* Русская сфрагистика и геральдика. М., 1991. (Репринт); *Климкевич Р.* Сфрагістика // Енцикл. українознавства / НТШ у Львові; Фонд духов. відродження ім. митрополита Андрея Шептицького; Голов. ред. проф. д-р В. Кубійович. Львів, 2000. Т. 8. (Перевидання в Україні); *Крип'якевич І.* Стан і завдання української сфрагістики // УІЖ. 1959. № 1; *Однороженко О.* Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2003; *Перкун В.* "...І печаткою стверджую": 3 історії печаток Католицької церкви на Правобережній Україні (кін. XVIII — XX ст.). К., 2002; *Перкун В.* Церковна сфрагістика Правобережної України (1793—1917) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2002; *Прокопович В.* Сфрагістичні етюди // ЗНТШ. Париж; Нью-Йорк, 1954. Т. 163: Праці іст.-філос. секції; *Савчук Ю.* Міська геральдика Поділля. Вінниця, 1995; *Ситий І.* Козацькі печатки Гетьманщини, середина XVII — XVIII ст.: За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2002; *Ситий І.* Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог. Львів; Чернігів, 1995; *Скоцилас Ір.* Парафіальна сфрагістика Перемиської єпархії кін. XVIII — поч. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2004; *Gumowski M., Haisig M., Mikulski S.* Sfragistyka. Warszawa, 1960; *Perkun W.* Badania sfragistyczne na Ukrainie w latach 1991—2003 // Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej: Stan i perspektywy badań / Pod red. Zenona Piecha, Jana Pakulskiego i Jana Wroniszewskiego. Warszawa, 2006; *Szymański J.* Sfragistyka // Nauki pomocnicze historii. Warszawa, 2004.

Віталій ПЕРКУН